

APDZĪVOTO VIETU NOSAUKUMI LATVIEŠU VALODAS IZLOKSNĒS

Anna Stafecka,
LZA kor. loc.
Dr. philol.

Atslēgas vārdi: izloksnes, dialektālā leksika, apdzīvotās vietas

Latvijas laukos vēsturiski ir izveidojušies divi visbiežāk sastopamie apdzīvoto vietu tipi: viensētas jeb savrupas zemnieku saimniecības, kas ietver dzīvojamās un saimniecības ēkas, dārza un pagalma zemi ap tām, kā arī vairākus hektārus citas zemes, un nelielas, blīvi sabūvētas apdzīvotas vietas jeb sētu grupas un jau minētās zemes pie un ap tām.

Rakstā, balstoties uz atbildēm, kuras iegūtas galvenokārt 20. gs. otrajā pusē uz “Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programmas” 473. jautājumu: ciems, sādža, sala (..), pamatos aplūkots otrais apdzīvoto vietu tips, kuram Latvijas novados ir vairāki nosaukumi, respektīvi, ciema kā apbūves veidu nosaukumi dažādos Latvijas novados.

Visplašāk pazīstams ir vārds *ciems*, kam atbilst lietuviešu *kiēmas*, tas saistāms arī ar latviešu *kaimiņš*, lietuviešu *kaīmas*, senprūšu *caymis* “Dorf”.¹ Šis vārds ir arī latviešu literārās valodas vārds un ar nozīmi ‘apdzīvota vieta vai savrupsētu grupa’ sastopams Kurzemē, biežāk Lejaskurzemē, Ziemeļkurzemē, arī gar Kurzemes un Vidzemes jūrmalu un visai kompakti Ziemeļaustrumvidzemē un Latgales ziemeļu daļā.

Daži piemēri*: *mums te bi vairak ciem — Angerciems, Upatciems, Iersciems un ta tur jūrmale Ancē, Kadilu cīmā beja pīci saimenīki Annā, purva ciems Ibenete Baldonē, beļavišūs pa vacam lilu cīmu nau Beļavā, tur oiz meža ir Terešku cīms Bejā, te bi vairak ciem — Pūkcīms, Putnēncīms Cērē, ka bi kādas sešas septiņas mājas kuopā, ta jau bi ciems Džūkstē, te bij divi ciemi: zadminieki un kņūtenieki Kalētos, Bietēru cīms nav tuoli nu mousīm Karvā, tur, kur mājs vairāks kuope, tur i ciems Kazdangā, mums i Slipiņciems Kurmālē, mums i daudz ciem Laucienā, Gailišcieme daudz māj Lībagos, mums šite i Jeļgavciems, Liepupe i Veļēnciems —*

tur i četrš piecs mājs, tie i veļēnciemeš Liepupē, Vidzemē i lili cīmi, pa septiņas, ostiņas muojas Litenē, ciems sā:ka, kad vairāk sētu kuopā Lubejā, Bibēnu ciems, Zvejnieku ciems Medzē, Pušmucovys cīms rubežojās ai Latyšū cīmu Mērdzenē. Kaires ciems, Jūrmalciems Nīcā, ir veci vietu nosaukumi: Iecēnciems, Plāņu ciems Ozolniekos, pālieši pazīst Ārcem (Ārciemu), Svēcem (Svētciemu) Pālē, Zabolova ir latvišu cīms nū seņim laikim, Zaiceva — tis gon krīvu cīms Pededzē, Skatres ciems, Muižu ciems Pērkonē, mums bi atsevišķs mājs, mums tād ciem nebi Pociemā, pagastuos bija ciemi Rāmuļos, Sakas ciems Sakā, tād maz pilsētiņ sāju pa ciem Salacā, gar jūr stiepas Zvejniekciems Skultē, vietas nosaukums Brāju ciems Tāšos, Lapsiņciems i pusmuiž. Tūjā, mēs dzīvē Uguņciemē Ulmalē, ciems i tās nuosauciens, viena māju strīpa Valgundē, šis ir Vānes ciems Vānē, cīmi piec kara [pēc Pirmā pasaules kara — A.S.] rozguoja iz gobalu Viļakā, Vaigažciems, Rūstužciems Viļkenē, agrāk jau a mājas bij ciemuos Virbos.

Dzīvošanu ciemos nereti noteica arī tādi

faktori kā kopīga nodarbošanās, it sevišķi zvejniecība, arī konkrētā dzīves vieta, piemēram, kā to liecina ilustratīvais materiāls no Ziemeļkurzemes (Zūrām), lieli meži, kuros kompakti dzīvot vienkārši bija drošāk: *bi tād ciem — to jo bi liel mēž, un ta bail bi vienam dzīv, ta dzīve ciemes.*

Pēc Otrā pasaules kara vārds *ciems*, kā zināms, ieguva oficiāla termina nozīmi 'administratīvi teritoriāla vienība laukos, arī attiecīgā teritorijā' visā Latvijā. Rezultātā vārda *ciems* nozīmes krustojās. *Mūs pielika pie Priekules ciem' klāt Asītē, nuo Gaujienas pogasta tagad sadalīti četri ciemi Gaujienā, tagad te Cuodes ciems Codē, tagat jir Zosa un Dignō'jis cīms Dignājā, tagad ešam pie Češvainēš ciema Grašos, nu jau ir ciemi, pogasta vairs nau Grostonā, mes asam pī Ilzeņes cīma Ilzenē, tagad pagastu vietā ciemi Mazsalacā, tagad jou pogostu par ciemu sāuc. Mētrienā.*

Tā kā materiālu vākumos nekatreiz norādīta šī vārda semantika, nereti nav iespējams konstatēt vārda *ciems* lietojuma nozīmi attiecīgajā izloksnē. Tomēr visai daudzos gadījumos atrodamas piebildes, ka vārds *ciems* ir jauns vārds vai arī pats apzīmējamais jēdziens (visbiežāk kolhozu laikos uzceltie ciemati) ir jauns, piemēram, *tagat ir ciems, bet tā teica — miesc Dzelzavā, tāt jau soka i cīms Kārsavā, mums i tagad Dīķer un Ķuoņ ciems Ķoņos, agrāk sādža, tagad ciems Sņiķerē, te jau mums tagad Viesatu ciems Strutelē.*

Izlokšņu materiālos no vairākām vietām Vidzemē (ap Valmieru, Cēsīm) atrodamas piebildes, ka ciema jēdziens nav pazīstams, jo blīvi sabūvētas apdzīvotas vietas laukos šeit nav raksturīgas. Nereti piebildes, ka vārdu *ciems* nelieto, atrodamas arī no citām vietām Kurzemē un Vidzemē, arī no turienes, kur sastopamas blīvas apbūves lauku mājas. Plašākiem vispārīnājumiem diemžēl trūkst materiālu.

Kā sarunu valodas vārds visā Latvijā pazīstams vārds *miests*, taču izloksnēs tas reģistrēts galvenokārt Vidzemē, Sēlijā, dažviet arī

Latgalē. Pēc Jāņa Endzelīna domām, vārds *miests* līdz ar lei. *miēstas* un senprūšu *mes-tan* aizgūts no slāvu valodām². Vārds *miests*, kā liecina izlokšņu materiāli, visbiežāk apzīmē blīvi apbūvētu vietu, parasti nelielu pilsētiņu, kurai nav pilsētas tiesību, piemēram, *miesti ir mozākas pilsātas Ļaudonā, seņuoķ te beja mīsts* (par Krāslavu) Skaistā, *agrāk Krustpili sauca par miestu, tagad par pilsātu Sāvienā.* Par miestiem senāk saukti arī Viļāni, Aknīste u.c. mūsdienu mazpilsētas. Dažkārt vārds *miests* apzīmē pagasta centru, piemēram, *Ērgemes miests*, arī *Ļaudonas, Kalupes, Baltinavas, Šķilbēnu miests.* Vidzemē turklāt vārds *miests* attiecināts arī uz māju grupu, piemēram, *te bij tādī miesti, tur tā piecas, se:šas mājas Adulienā, Ēgemes miests Ērgemē, Strencis bi miests Ēvelē, Ķolaņģu miestā bij ostiņas mājas Lizumā, Švilpuku mīsts Sauka pogastā Saukā, J^oāiet iz Kuožu miestu* (Kožas — četras mājas kopā); *Staidu miestīņš Sinolē.*

Vārds *miests* ar nozīmi 'māju puduris' sastopams vēl arī Kārķos, Naukšēnos un citur. Mūsdienās vārds *miests*, kā jau minēts, ir kļuvis par sarunvalodas vārdu un nereti to lieto ar zināmu nozīmes nokrāsu, piemēram, *Viesīte — Āžu miests* (Aknīstē), *Guostiņi — Zarnu miests* (Līvānos, Pļaviņās).

Atsevišķās Vidzemes izloksnēs (Bilskā, Galgauskā, Lejasciemā, Lizumā, Rankā, Sinolē, Tīrzā) reģistrēts ciema nosaukums *palata* (*polata*), piemēram, *palata* (piecas sētas pavisam) — *Plaukti* (divas sētas), *Ruikas* (trīs sētas) Bilskā, te mājas sacēluši cieši kopā, baidoties no vilkiem un sirotājiem — *polatā* Lejasciemā, *tur bij mājas lielā polatā* Lizumā, *Luķu palata* (četras sētas vienkop) Rankā; *mūs n^oāburguos bij Staidu polata, tur bij četras m^oājas un četri saimenieki* Sinolē. Savukārt *Palata* kā mājvārds reģistrēts arī Smiltēnē³ un Skrīveros⁴.

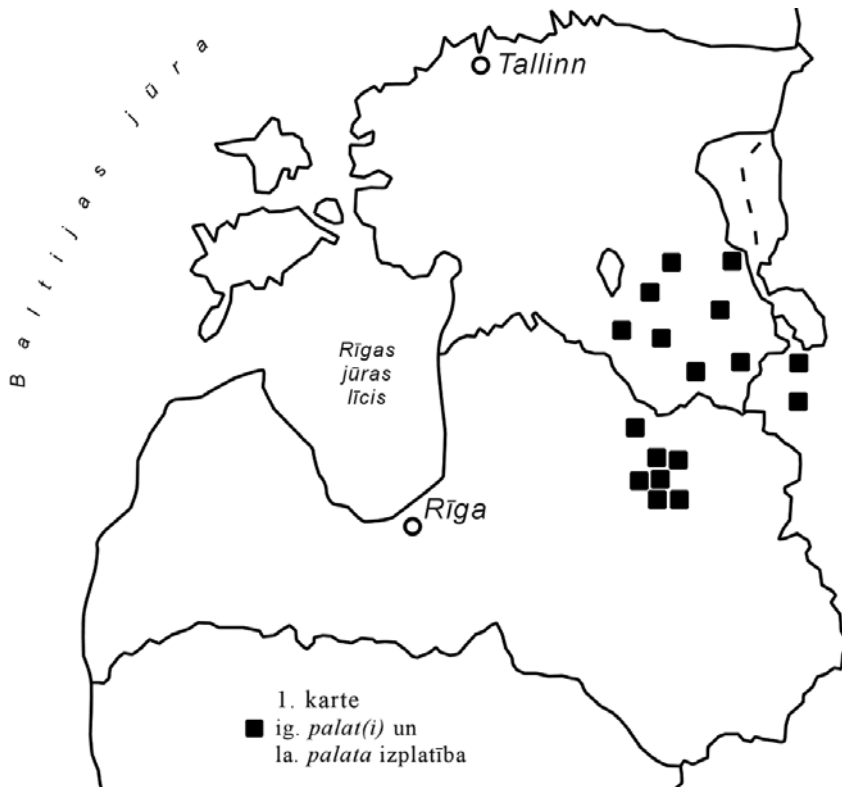
Ar nozīmi 'ciems' vārds *palata* dots arī Kārļa Milēnbaha un Jāņa Endzelīna "Latviešu valodas vārdnīcā". Pēc J. Endzelīna domām, tas ir aizgūvums no krievu *полата* 'pils'⁵.

Edīte Hauzenberga min igauņu vietvārdus *Palata, Pala, Palu* un saista tos ar igauņu *pala* 'Hitze, Brand'⁶. Taču Daina Zemzare tikai vienā vai divos Lejasciema ciemu (*palatu*) nosaukumos saskata igauņu cilmi un min divus citus vārdus, kuri, pēc viņas domām, varētu būt saistāmi ar igauņu *pala* 'Brand' — *palastene*, kas apzīmē degušas vietas, izdegumus, un *Palanu pūrs* taču tajos nevarētu būt droša saistība ar vārdu *palata*⁷. Iespējams, ka šis nosaukums atspoguļo līdumu saimniecību un ienācējus, kas apmetās mežos, līda līdumus un iekopa laukus.

Igauņu valodniece Marija Muste, savukārt uzskata, ka vārds *palat(i)*⁸ ir aizgūvums no krievu *полати* un igauņu valodā tam ir vairākas nozīmes, kas saistāmas ar jēdzienu 'vieta'– guļamtelpa, guļas vieta, pirts lāva, grīda, paaugstinājums. Vārds *palat(i)*, kā to rāda M. Mustes izstrādātā karte, kompaktā are-

ālā sastopams Igaunijas dienvidaustrumos⁹. Tieši no šī apvidus Vidzemes ziemeļaustrumu daļā 17.–18. gs. ir ienākuši Dienvidaustrumigaunijas igauņi, kurus Lejasciema apkārtnē sauca par leiviem¹⁰. Tātad atliek secināt, ka vārds *palata* minētajās Ziemeļaustrumvidzemes izloksnēs nostiprinājies ar pārveidotu nozīmi 'apdzīvota vieta' un joprojām glabā ienācēju dienvidigauņu pēdas (sk. *1. karti*)**.

Pededzē līdzās vārdam *ciems* reģistrēts nosaukums *puostaža* (ilustratīvā materiāla un plašāka skaidrojuma diemžēl trūkst). Latviešu literārajā valodā vārdam *puostaža* ir nozīme 'vieta, kur (kas, parasti celtnes) ir nopostīts, pilnīgi iznīcināts, pārvērsts drupās; tas, kas ir atlicis pēc (kā) postīšanas'.¹¹ Par *puostažām* vai *puostašām* vietām Ziemeļaustrumvidzemē dēvēti karu un sirotāju no-

postītie ciemi, šis vārds lietots arī vēsturisko dokumentu tulkojumos¹². J. Endzelīns vārdus *puostaša*, *puostaža* saista ar krievu *пустошь* 'mežonīgs apvidus'¹³. Vladimira Dāla vārdnīcā vārds *пустошь* savukārt dots ar nozīmi 'viensēta, kas atrodas tālu no apdzīvotām vietām, arī neapstrādāta zeme, atmata'¹⁴. Igaunņu valodā sastopamie vārdi *puustus* 'Einöde Würste', arī *puusta*, *puustamaa* u. c. tiek uzlūkoti par aizguvumiem no krievu *пустошь*, *пустой*¹⁵. Arī jau minētajā M. Mustes grāmatā vārdam *puustus* igauņu dienvidaustrumu izloksnēs dotas līdzīgas nozīmes — 'lauku māja, viensēta, nolaista, pamesta viensēta, papuve, atmata'— un tas tiek saistīts ar krievu *пустошь*¹⁶.

Kā redzams, latviešu izlokšņu vārdam *puostaža* ir radniecīga semantika arī igauņu valodas dienvidaustrumu izloksnēs, iespējams, ka tas senāk attiecināts uz nolaistu vai ļoti nabadzīgu, varbūt arī kādreiz nopostītu ciemu, tāpat kā, piemēram, arī dažviet Latgales dienvidos un Sēlijā sastopamais vietvārds *Pustoška* (ciema nosaukums) Višķos, Maltā, Laucesā. Arī Bejas pagastā konstatēts vecsaimniecības nosaukums *Puostaža* (*Pūstaža*). Nav izslēgts arī, ka Pededzē reģistrētais vārds *puostaža* ar nozīmi 'ciems, apdzīvota vieta' savulaik attiecināts tikai uz konkrētu vietu vai arī saistīts ar kādu vēsturisku notikumu.

Latgalē (vietumis arī Sēlijā) vēsturiski ir izveidojies atšķirīgs apdzīvoto vietu tips, kura nosaukums latviešu literārajā valodā ir *sādža*. Sākotnēji tās bijušas nelielas blīvi rindveidā sabūvētas lauku apdzīvotas vietas, kuras 20. gs. 20. gados tika sadalītas viensētās, tā izveidojot grupveida apdzīvotu vietu ar vairāk vai mazāk izklaidus lauku saimniecībām, kurām ir kopīgs nosaukums, bet parasti nav atsevišķu mājvārdu. Jāpiebilst, ka 20. gs. 20.–30. gados mākslīgi dotie mājvārdi Latgalē neiesakņojās. Tāpēc Latgalē nereti divdesmit un pat trīsdesmit no vienas sādžas izgājušajām viensētām bija viens kopīgs nosaukums (tagad viensētu skaits ir krietni sarucis). Taču viensētu diferencēšanai šeit kalpoja un jo-

projām kalpo tautā dotie māju nosaukumi jeb mājvārdi, kas tikai retos gadījumos bija oficiālie mājvārdi. Šo neoficiālo mājvārdu pamatā visbiežāk bija īpašnieku vārdi vai to saīsinājumi, uzvārdi, iesaukas, arī viensētas atrašanās vieta attiecībā pret apkārtnes objektiem. Ilustrācijai daži mūsdienās saglabājušies Rēzeknes rajona Nautrēnu pagasta vecie māju vārdi, kuru motivācijas pamatā:

1. Māju atrašanās vieta, piemēram, *Aluotī* (latg. *Olūti*, sal. *olūts* 'avots'), *Bērzu gals* (latg. *Bārzū gols*), *Kalnapari* (latg. *Kolnoporī*, pamatā vārdi *kalns* un *apars* > *opors* 'zema vieta, kur sakrājas ūdens'), *Lejieši* (latg. *Lejīši*), *Sila mala* (latg. *Syla mola*);
2. Personvārdi (vārdi un uzvārdi), piemēram, *Andreiki* (no *Andrejs*), *Augustāni* (no *Augusts*), *Dekšņi* (no uzvārda *Deksnis*), *Eisaciene* (latg. *Eisacīne*, pamatā uzvārds *Eisaks*), *Garadņiči* (no uzvārda *Garadņičs*), *Gedrovka* (no mežsarga vārda (uzvārda — ?) *Gedris*, kas, iespējams, ir lietuviešu personvārda *Giedris* adaptēta izlokšnes forma), *Jānīši* (latg. *Juoneiši*, pamatā deminutīva forma no personvārda *Jānis*), *Jurkiši* (no *Juris* > *Jurka*), *Kazmeri* (no personvārda *Kazimirs* latgaliskās formas *Kazmers*), *Vinceiši* (pamatā deminutīva forma no personvārda *Vincents* saīsinājuma *Vincs*);
3. Iesaukas, piemēram, *Rupuciene* (latg. *Rupucīne*, sal. *rupucis* 'krupis'), *Stipriņieks* (latg. *Stipriņiks*), *Vuškiene* (latg. *Vušķīne*, sal. *vuška* 'aita');
4. Īpašnieka nodarbošanās vai sociālais stāvoklis, piemēram, *Krauči* (sal. *kraucis* 'drēbnieks', kas līdz ar lei. *kraučius* aizgūts no poļu *krawiec*¹⁷, *Kruodzinieki* (latg. *Krūdžiniķi*), *Kučeri* (sal. latg. *kučers* 'kučieris', *Puodnieki* (latg. *Pūdņiķi*), *Ratiņieks* (latg. *Ratiņīks*, sal. *ratiņīks* 'amatnieks, kas gatavo vērpjamus ratiņus'), *Žikari* (Nautrēnu izloksnē novecojušajam vārdam *žikars* ir nozīme 'ienācējs', arī 'ie-gātnis', taču L. Latkovskis min variantu

posmos. Tas varētu būt atsevišķs pētījums, balstīts uz vēstures arhīvos saglabātiem dokumentiem.

Vārds *sādža*, kas latviešu valodā ir aizgūvums no lietuviešu valodas, Latgales izloksnēs ir literārisms, tas acimredzot ticis ieviests visai plaši sastopamā slāvisma *deravņa* (*dzeravņa*) vietā, kas bija carisma laikā ieviestais ciema apzīmējums. Pēckara gados spēcīgajā krievu valodas ietekmē tā lietojums atkal ir paplašinājies. Daži piemēri: *seņuok mās dzeivavom Bašku deraunī* Aizkalnē, *is keidys dzerounis?* — *is Stapuļu dzerounis* Bērzgalē, *mums dzerounē ogruok laikim pa svādinem taiseja večeriņkys* Galēnos, *vieļoik ītaisē školys pa dzerounem* Nautrēnos.

Taču vārds *sādža* visai plaši sastopams Zemgalē, tas reģistrēts arī dažās Kurzemes dienvidu izloksnēs. Daži piemēri: *sādža — mums te dažas bi:ja tādas* Baldonē, *sādžā vairāk^as māj^s* Bīrzgalē, *sādža, taga ciems* Elejā, *senāk sauca par sādžām, tagad saka — ciems* Iecavā, *ciemā ir vairāk mājas kuopā*, *sādža — taisnā strīpā* Ikšķilē, *mums ir ciems vis: pagasc, bet sādža ir sīkāka vienība* Islīcē, *ir Sādžiņa — zaldātu zemes. Te sādžu nibija* Jaunsvīrlaukā, *Cūcēņu sādžus, Putrēņu sādžus* Jēkabniekos, *tur jau tādām sādžām ir bijušs ar tās mājs kuopā* Mūsā, *te tād^a Cūk^u sādž^a, tād^as zaldāt^u mājel^s* Penkulē, *agrāk sādža, tagad ciems* Sņiķerē, *Rūduļu sādža* Ukros, *agrāk bij tāds kā trīs četrš mājs, tād kā sādža* Vecsaulē, *tādas vairākas zemnieku mājas kuopā i sādža* Vecumniekos.

Zemgales izloksnēs reģistrēti arī citi vārda *sādža* varianti: forma ar saglabātu seno *u*-celmu *sādžus* — *Cūcēņu sādžus, Putrēņu sādžus* Jēkabniekos; J. Endzelīna, E. Hauszenbergas “Papildinājumos un labojumos Latviešu valodas vārdnīcai”²² dots variants *sāžus* no Džūkstes (*es pa tuo sāžu vien esmu nuodzīvājis*), bet K. Milenbaha “Latviešu valodas vārdnīcā”²³ — no Birziem reģistrētais variants *sāģis* (*tur ir liels sāģis māju*), kas aizgūts no lietuviešu dialekta *sōdžis* < *sōdžius*.

Latviešu valodas vārds *sādža* (un varianti) veido nepārtrauktu kopējo areālu ar lietuviešu valodas vārdu *sodžia* (sk. 2. karti). Gan latviešu valodas *sādža*, gan lietuviešu *sodžia* izplatīti senajā zemgaļu teritorijā.

Rucavā pierakstīts vārds *sāda* ‘ciems’, kurš tiek uzskatīts par iespējamu aizgūvumu no lietuviešu *soda*, kas izplatīts plašā teritorijā Lietuvas ziemeļrietumu daļā (*Papas ciēms, Ķuōņu sāda // Ķuōņu ciēms; no li. sodā?*)²⁴.

Latgales dienvidos, vietumis arī Sēlijā plaši sastopams ciema nosaukums *sala* (*solā*). Arī Lietuvas ziemeļaustrumos uz austrumiem no Igalinas, kā arī lietuviešu salās Baltkrievijā izplatīts vārds *salā* ar nozīmi ‘ciems’ (sk. 2. karti). Daži piemēri: *solā beja vīnpacmīt ustobu, vīnpacmīt sātu* Asūnē, *Roksolā brōjs bej par gonu* Atašienē, *Putnu solā, tur četras sātas* Bebreņē, *myusu solā Daugovys krostā* Dvietē, *Lazdānu solys ļauds labi dzeivava, par tū, ka tī beja loba zems* Kalupē, *myusu solā pavysam moza* Liksnā, *vīnsātuos izguo vyss apvyds, saucies solā* Nicgalē, *solā jir vairōkas mōjas kūpā* Rubeņos.

Pēc J. Endzelīna domām, vārda *sala* nozīme ‘ciems’ varētu būt abstrahēta no vietvārdiem ar komponentu *sala*. Savukārt Antons Breidaks uzskata, ka latviešu *sala* ‘ciems’ ir radniecīgs lei. *salā* un kr. *село*, kuri pieder pie indoeiropiešu saknes *sel-* ar nozīmi ‘dzīves vieta’. Radniecīga nozīme ‘ciems, pagalmis, māja, mājoklis’ konstatēta arī citās indoeiropiešu valodās.²⁵

Divdesmitā gadsimta trīsdesmitajos gados vārds *sala* ar nozīmi ‘ciems’, kā to liecina izlokšņu materiālu vākumi, bijis sastopams daudz plašākā teritorijā, kur mūsdienās to ir aizstājis slāvisms *dzeravņa* (Pildā, Mērdzenē, Varakļānos u. c.). Vēl plašāk vārds *sala* bijis izplatīts kā vietvārdu (apdzīvotu vietu) komponents, piemēram, *Vidsala, Kazsala* (daudzi *dzerauņu* — *Arklinīki, Kozsola, Vycsola* Varakļānos, *Melnā sala* Lubānā, *Valtersala* Mētrienā, *Vēcumsalas* Praulienā,

Egļu sala Saikavā). Kā liecina ilustratīvais izlokšņu materiāls, minētās savrupās apdzīvotās vietas (parasti viensētas vai viensētu grupas) ir mežu vai purvu norobežotas no apkārtnes, piemēram, *Opsola* (< *Ap(š)sala*), *Rāgsola* (< *Ragsala*) un *Siksola* (< *Siksala*) Mētrienā atrodies mežu un purvu vidū, plūdu laikā esot kā tādas salas; *Pranču sola*, *Zierņu sola* — meža vydā taidys kei solys Nautrēnos. Jāpiebilst, ka vārdam *sala* gan izlokšnēs, gan literārajā valodā ir arī nozīme 'klajums meža vidū, augstāka vieta purvā'. Valdis Juris Zeps, pētīdams vārda *sala* biežumu vietu nosaukumos, konstatējis, ka visvairāk vietvārdu ar komponentu *sala* sastopams Latgales rietumu un ziemeļrietumu daļā — mežiem un purviem bagātākajā teritorijā, bet visretāk — Latgales dienvidu un dienvidrietumu daļā, kur vārdam *sala* ir cita nozīme — 'ciems'.²⁶

Ņemot vērā to, ka vārds *sala* parasti ir to apdzīvoto vietu komponents, kuras arī reāli dabā ir ar nozīmi kā 'klajums mežā, augstāka vieta purvā', nav izslēgts, ka Dienvidlatgales un Sēlijas vārdam *sala* 'ciems' un Latgales rietumu un Vidzemes dienvidrietumos izplatītajam vārdam *sala* kā vietas nosaukuma komponentam ir atšķirīga nozīmju attīstība.

Izlokšņu ilustratīvajā materiālā no visiem Latvijas novadiem sastopams arī nosaukums *gals*, kurš apzīmē vai nu vairākas zemnieku mājas vai māju grupas. Nereti tās ir pagasta nomales, piemēram, *Melnajā galā igauņi dzīvoja* (*Melnais gals* saukts tādēļ, ka iedzīvotājiem (igauņiem?) bijusi tumšāka sejas un matu krāsa) Lejasciemā, pagasta gali: *Taukais ciems, gauciemieši* (*Gaujas ciemieši*), arī: *Gaujas gals* Lenčos, *ciemu nebij: Klajungals, Mežgals Lutriņos, ta ciem^u nebij, Naukšēnos bij Nurm gals Piksār^u gals*, Naukšēnos, *Rekļagols* — četras, piecas sādžas ap kādreizējo krogu (kroga

īpašniekam bijis uzvārds (iesauka?) *Reklis*) pagasta nomalē Nautrēnos, *Aucu gals, Kīļķeņ^u gals pie paš^as Muiž^u up^s. atnāc^a Kīļķēn^u gal^a puišⁱ* Pērkonē.

Tā, piemēram, Zaļmuižas jeb Nautrēnu pagastā 1911. gadā izdots zemes īpašuma plāns, kurā zemes gabala nosaukums ir *Sētmaļa gals* (*Sātmaļa gols*), salīdzinājumam lauka nosaukums *Alūota gāls* (*Oļote Gals, Oļota Gals*) 18. gs. arhīva materiālos²⁷.

Apbūve, kā zināms, veidojusies arī ap baznīcām, muižām, krogiem, stacijām u. c., taču šķiet, ka šais gadījumos apdzīvotajām vietām īpašu nosaukumu nav. Turpmākiem pētījumiem būtu nepieciešams plašāks izlokšņu un arī vēstures arhīvu materiāls. Sevišķi vērtīgas vēsturiskās ziņas varētu sniegt 17.–19. gs. kartes, dvēseļu jeb ļaužu revīziju uzskaites lapas, apdzīvotu vietu saraksti, muižu inventarizācijas akti, baznīcu grāmatas — dzimušo, mirušo, laulāto reģistri, 1897. gada tautas skaitīšanas anketas, 20. gs. 20.–30. gadu saimnieciskās darbības un iedzīvotāju skaitīšanas dokumenti.

Diemžēl atbildes uz "Latviešu valodas dialektu atlanta Leksikas daļas" jautājumu par blīvi apbūvēto apdzīvoto vietu nosaukumiem nav viendabīgas, bieži vien trūkst ilustratīvā materiāla, kas palīdzētu atklāt vārda nozīmi. Tas skaidrojams gan ar pieraksta nepilnībām, gan dažreiz arī ar materiālu vācēja nepietiekamu izpratni par jautājumā ietvertā vārda nozīmi.

Kā redzams no aplūkotā materiāla, apdzīvotu vietu nosaukumiem latviešu valodas izlokšnēs ir visai liela nosaukumu dažādība. Kartēs attēlotais latviešu valodas materiāls kopā ar lietuviešu un igauņu valodas attiecīgajiem nosaukumiem atspoguļo dažāda senuma un dažādas cilmes vārdus, kuros ietvertas arī etnogrāfiskas un vēsturiskas ziņas.

Avoti un piezīmes

- ¹ Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. I sēj. Rīga: Izglītības ministrija, 1923. 394. lpp.
  - ² Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. II sēj. Rīga: Kultūras fonda izdevums, 1925–1927. 655. lpp.
  - ³ Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi. I daļa. Vidzemes vārdi. *Darbu izlase IV 1*. Rīga: Zinātne, 1981. 92. lpp.
  - ⁴ Turpat, 69. lpp.
  - ⁵ Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. III sēj. Rīga: Kultūras fonda izdevums, 1927–1929. 57. lpp.
  - ⁶ Hauzenberga E. Par piedēkli -āt. *Filoloģijas materiāli*. Rīga: Ramave, 1933. 84. lpp.
  - ⁷ Zemzare D. *Valodas liecības par Lejasciema novadu*. Rīga: VAPP Praktisko zinātņu apgādniecība, 1940. 9. lpp.
  - ⁸ Must M. *Vene laensõnad eesti murretes*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2000. 278. lpp., šķirklis *polut*.
  - ⁹ Turpat, 642. lpp. 16. karte.
  - ¹⁰ Vaba L. *Uurimusi Lāti-Eesti keelesuhettest*. Tallinn–Tampere, 1997. 39. lpp.
  - ¹¹ *Latviešu literārās valodas vārdnīca*. VI 2. sēj. Rīga: Zinātne, 1987. 323. lpp.
  - ¹² Zemzare D. *Valodas liecības par Lejasciema novadu*. 10. lpp.
  - ¹³ Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. III sēj. 459. lpp.
  - ¹⁴ Даль В. *Толковый словарь живого великого русского языка, III*. Москва: Русский язык, 1990. С. 555.
  - ¹⁵ Mägiste J. *Estnisches etymologisches Wörterbuch*, VII. Helsinki: Finnisch-ugrische Gesellschaft, 1982. 2263.–2264. lpp.
  - ¹⁶ Must M. *Vene laensõnad eesti murretes*. 318.–319. lpp.
  - ¹⁷ Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. III sēj. 888. lpp.
  - ¹⁸ Latkovskis L. Varakļānu izlokšne. *Filologu biedrības raksti. XI*. Rīga: 1931. 122. lpp.
  - ¹⁹ Фасмер М. *Этимологический словарь русского языка. Т. IV*. Москва: Прогресс, 1973. С. 366.–367.
  - ²⁰ Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. II sēj. 317. lpp.
  - ²¹ Nautrānu pogosta vītuvordi. Digitālā karte. Izveidojusi A. Zubko-Melne. http://www.lgia.gov.lv/upload/nautreni_vietvardi.pdf
  - ²² Endzelīns J., Hauzenberga E. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. II sēj. Rīga: APP Grāmatu apgāds, 1946. 474. lpp.
  - ²³ Mīlenbahs K. *Latviešu valodas vārdnīca*. Rediģējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. III sēj. 801. lpp.
  - ²⁴ Endzelīns J., Hauzenberga E. *Papildinājumi un labojumi K. Mīlenbaha Latviešu valodas vārdnīcai*. II sēj. 469. lpp.
  - ²⁵ Breidaks A. Augšzemnieku dialekta latgalisko izlokšņu dialektālā leksika un tās vēsturiskie sakari. A. *Breidaks. Darbu izlase. 1*. Rīga: LU Latviešu valodas institūts, 2007. 106. lpp.
  - ²⁶ Zeps V. J. Zeps. Generic designations in the placenames of Latgola. *Linguistic and Oriental Studies — Monograph Supplement 2. Contributions to Baltic Linguistics*. Poznań: Adam Mickiewicz University, 1993. 96. lpp.
  - ²⁷ Karulis K. *Latviešu etimoloģijas vārdnīca*. 1. sēj. Rīga: Avots, 1992. 254.–255. lpp.
- * Izlokšņu piemēri doti vienkāršotā fonētiskā transkripcijā — nav rādīta zilbes intonācija un līdzskaņu palatalizācija.
- ** Igaunijas materiāls ņemts no minētās Marijas Mustes kartes.

ORTSCHAFTSNAMEN IN MUNDARTEN DES LETTISCHEN

Anna Stafecka

Zusammenfassung

Schlüsselwörter: *Mundart, dialektale Lexik, Ortschaft*

In den Landgebieten Lettlands sind historisch zwei Typen der Ortschaften entstanden, und zwar — Einzelhöfe und kleine dicht besiedelte Orte oder Gruppen von Einzelhöfen.

Anhand von erhaltenen Antworten auf die Frage 473 "*ciems, sādža, sala ..*" des Fragebogens *Latviešu valodas dialektu atlanta materiālu vākšanas programma* (Programm der Materialsammlung für den Dialektatlas des Lettischen) wird im Artikel vorwiegend der zweite Typ von Ortschaften mit mehreren mundartlichen Namen auf dem lettischen Lande behandelt.

Am weitesten ist der Name *ciems* verbreitet. Dieser Name ist ein Wort der lettischen Hochsprache und kommt in der Bedeutung 'eine Ortschaft oder eine Gruppe von Einzelhöfen' in Kurland, öfters in Niederkurland, in Nordkurland, auch an der kurländischen sowie livländischen Küste und ziemlich kompakt in Nordostlivland und im nördlichen Teil von Latgale vor.

Der Name *miests* ist in ganz Lettland als ein umgangssprachliches Wort bekannt, in den Mundarten aber ist er vorwiegend in Livland, Augšzeme und sporadisch in Latgale fixiert.

In manchen Mundarten Nordostlivlands ist der Dorfname *palata (polata)* fixiert, dem verwandter estnischer Name *palat(i)* anhand von Daten der von estnischer Sprachwissenschaftlerin M. Must erarbeiteten Karte in einem kompakten Areal im Südosten Estlands vorkommt. Gerade aus dieser Gegend sind in der Mitte des 17. Jahrhunderts im nordöstlichen Teil Livlands die sog. Leivu bzw. Esten aus Südestland eingewandert; ihre Nachkommen haben noch bis zur Mitte des 20. Jh. estnisch gesprochen.

In einigen Mundarten Nordostlivlands ist neben dem Wort *ciems* der Name *puostaža* fixiert (es mangelt bedauerlicherweise sowohl an illustrativem Material als auch an einer Erläuterung). Das lettische mundartliche Wort *puostaža* hat eine mit dem in den südöstlichen Mundarten des Estnischen verbreiteten Namen *puustus* ähnliche Semantik; möglicherweise wurde es auf ein verkommenes oder ziemlich armes, vielleicht auch einst verwüstetes Dorf bezogen.

In Latgale (sporadisch auch in Augšzeme) hat sich historisch ein unterschiedlicher Typ von Ortschaften mit dem lettischen hochsprachlichen Namen *sādža* gebildet. Ursprünglich sind das kleinere kompakte, in Reihenfolge bebaute ländliche Siedlungen gewesen; zu Beginn des 20. Jh. wurden sie in Einzelhöfe parzelliert, wodurch eine gruppenweise besiedelte Ortschaft mit mehr oder weniger verstreuten Bauernhöfen entstand. Diese Bauernhöfe trugen einen gemeinsamen Namen; separate Gesindenamen waren nicht vorhanden. Die in den 20er–30er Jahren des 20. Jh. künstlich gegebenen Gesindenamen haben sich in Latgale nicht verwurzelt. Als Ergebnis trugen in Latgale etwa zwanzig und sogar dreißig aus einer Siedlung ausgetretene Einzelhöfe einen gemeinsamen Namen. Zur Differenzierung von Einzelhöfen dienten hier aber damals wie heute die im Volk üblichen Gesindenamen, die nur selten mit den offiziellsten Gesindenamen übereinstimmen. Diese inoffiziellen Gesindenamen waren zumeist auf Besitzernamen oder ihre Abkürzungen, Familiennamen, Spitznamen sowie auf die Lage des Einzelhofes den Objekten der Umgegend gegenüber basiert.

Das Wort *sādža*, ein litauisches Lehnwort im Lettischen, gilt in den Mundarten von Latgale

als hochsprachlich; es wurde wohl zum Ersetzen des ziemlich weit verbreiteten Slawismus *deravņa* (*dzeravņa*), der zur Zeit des zaristischen Regimes eingeführten Dorfbezeichnung, angeboten. Das Wort *sādža* kommt aber ziemlich oft in Zemgale vor, es wurde auch in einigen Mundarten Südkurlands fixiert.

Das lettische Wort *sādža* bildet ein kontinuierliches gemeinsames Areal mit dem litauischen Wort *sodžia*. Sowohl lett. *sādža* als auch lit. *sodžia* sind im einstigen Territorium der Semgaller verbreitet.

Im südlichen Teil von Latgale, sporadisch auch in Augšzeme, ist der Dorfname *sa/a* (*so/a*) weit verbreitet. Auch in Nordostlitauen, östlich von Ignalina, sowie in den litauischen Sprachinseln in Weißrussland ist das Wort *salà* mit Bedeutung 'Dorf' verbreitet. In den 30er Jahren des 20. Jh. kam das Wort *sa/a* laut mundartlicher Materialsammlungen in einem merklich weiteren Territorium vor.

Im illustrativen Mundartmaterial aus allen Gebieten Lettlands kommt auch der Name *ga/s* vor, der entweder mehrere Bauernhöfe oder Gruppen von Bauernhöfen bezeichnet. Nicht selten sind das entlegene Orte der betreffenden Landemeinde.

Die Bebauung hat sich bekanntlich auch um die Kirchen, Güter, Schenken, Bahnhöfe u. dgl. gebildet; in diesen Fällen aber tragen die Ortschaften wohl keine Sondernamen. Für weitere Forschungen wären umfangreichere mundartliche Materialien sowie historische Archivmaterialien notwendig.